

TERCAN OVASI VE ÇEVRESİNDE KIRSAL YERLEŞMELER “Geçici Yerleşme Şekilleri”

The Temporary Settlements in Tercan Plain and Its Surroundings

Yrd. Doç. Dr. Hakkı YAZICI*

ÖZET

Araştırmamıza konu oluşturan Tercan Ovası, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nde yer alır. Çevresi ile birlikte yaklaşık 2339 km²'lik bir alan kaplayan araştırma yöresi, Erzincan ili yönetim sınırları içerisinde kalmaktadır. Etrafı yüksek dağlarla çevrili bir depresyon olan yörede; karasal iklim özellikleri ve step bitki örtüsü görülür. Yörenin en önemli hidrografik elemanını ise Karasu Irmağı ve kolları oluşturur.

Temel geçim kaynağını tarım (ekme-biçme) ve hayvancılığın oluşturduğu yörede, 1985 yılı itibarıyla 4 kasaba yerleşmesi, 117 köy ve 86 kadar da geçici yerleşme (mezraa, kom ve mahalle) olmak üzere toplam 207 yerleşme ünitesi bulunuyordu. Aynı yıl bu yerleşmelerde 61.346 kişi yaşamaktaydı. Söz konusu bu nüfusun ise %35'i kasaba yerleşmelerinde, %56.8'i köy yerleşmelerinde ve geri kalan bölümü de geçici yerleşmelerde yaşıyordu.

Bu araştırmada, yörenin beşeri ve ekonomik hayatında önemli bir yeri olan geçici yerleşmelerin incelenmesi amaçlanmıştır.

ABSTRACT

Tercan Plain, which is our subject, takes place at the Upper Fırat Part of the East Anatolian Region. The research area which includes 2339 km² with its surrounding takes place in the borders of Erzincan city government. Continental climate and steppe are seen in this basin which is surrounded by high mountains. The most important hydrographic element of the basin is Karasu River and its branches.

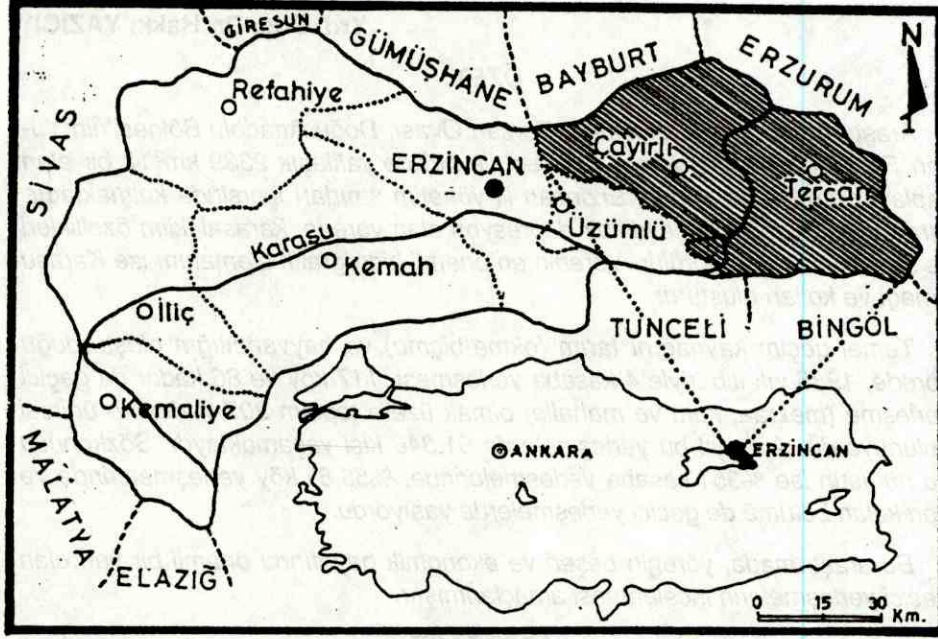
By the 1985 statistics, there were 4 towns, 117 villages, and approximately 90 temporary settlements, total 207 units in the basin of which essential source of living is composed of farming and stockbreeding. In the same year 61346 people were living in these settlements. The distribution of the above population is as follows: %35 in the towns, %56.8 in the villages and the rest in the temporary settlements.

In this study the temporary settlements, which has an important place in the social and economic life of the basin, has been examined.

* Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fak., Coğrafya Eğitimi Bölümü.

Giriş

Tercan Ovası, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nde, Erzincan ili sınırları içerisinde yer tutmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. Araştırma Sahasının Lokasyon Haritası
Figure 1. The Location Map of Research Field.

Ovayı; kuzeyden Otlukbeli dağları, batıdan Esence (Keşiş) dağları, güneyden Bağırpaşa ve Serçelik dağları, doğudan da Dumanlı ve Kılıçkaya (Maryam) dağları sınırlandırmaktadır.

Saha, idari bakımdan, Erzincan iline bağlı Tercan, Çayırlı ve Otlukbeli ilçelerinin yönetim sınırları ile kısmen paralellik gösterir. Sahanın kuzeyinde Bayburt ili yer alırken, batısında Üzümlü (Erzincan) doğusunda Aşkale (Erzurum), güneyinde ise Kiğı (Bingöl) ve Pülümür (Tunceli) ilçeleri bulunmaktadır.

Bu sınırlar içerisinde yaklaşık olarak 2339 km²'lik bir alana sahip olan sahanın hemen hemen %16'lık bölümünü (376 km².) ova kesimi oluşturmaktadır; geri kalan kısmı ise, dağlık ve tepelik alanlardan oluşmaktadır.

Tektonik kökenli bir havza olan sahanın merkezî kesiminde, Plio-Kuaterner çökellerinden oluşan Tercan ovası yer almaktadır. Ovanın çevresinde ise, Alt Miyosen kalkerleri ile Orta ve Üst Miyosen tuzlu-jipsli serileri geniş alanlar kaplar. Havzayı çevreleyen dağlık alanlarda serpantin-diyabaz gibi ultra bazik ka-

yaçlar ön plana çıkarken Miyosen ve daha genç yaştaki volkanikler genellikle havzanın doğu ve güneydoğusunda bulunmaktadır ⁽¹⁾.

Yıllık sıcaklık ortalamasının düşük (10,8°C), termik genlik değerinin oldukça yüksek (27,9°C) ve donlu günler sayısının (113 gün) fazla olması yanında, yıllık toplam yağışın (429,4 mm) %42'den fazlasının (180,7 mm) ilkbaharda düşmesi, Tercan ovası ve çevresinde görülen karasal iklim şartlarının en tipik özellikleri olarak dikkati çekmektedir.

Bu iklim özelliklerinin bir sonucu olarak, Tercan ovası ve çevresinde, İrano-Turanien kökenli step elemanları yaygınlık kazanmıştır. Ancak, özellikle dağların kuzeye bakan yamaçlarında, yer yer meşe ve ardıç türlerinden oluşan ağaç toplulukları ortaya çıkmaktadır.

Havzanın suları, Karasu ırmağı ve kolları (Çayırılı, Balıklı, Karadivan, Tuzla ve Kırdım çayları), tarafından boşaltılmaktadır.

Araştırma sahasında 1985 yılı itibarıyla dört kasaba yerleşmesi (Tercan, Mercan, Altunkent ve Çayırılı), 117 köy ve 86 kadar da geçici yerleşme (Mezraa, Kom, Mahalle) olmak üzere, toplam 207 yerleşme ünitesi bulunmaktadır. Aynı yıl bu yerleşmelerde 61346 kadar bir nüfus yaşamaktaydı. Sözkonusu bu nüfusun %35'i (21471) kasaba yerleşmelerinde⁽²⁾, geri kalan bölümü de köy yerleşmeleri ile geçici yerleşmelerde yaşıyordu.

Yeryüzü şekilleri ile iklim şartlarının doğal bir sonucu olarak, temel geçim kaynağının ekip-biçme ve hayvan yetiştirmeye dayanması, yöredeki toplam nüfusun önemli bir bölümünün (%65 kadarı) kırsal kesimde yaşamasını adeta zorunlu kılmıştır. Çünkü, yerinde yaptığımız gözlem ve tesbitler de göstermiştir ki, sahanın mevcut ekonomik potansiyeli, henüz şehirselleşmelerin oluşup-gelişmesini sağlamaktan uzaktır. Nitekim Tercan ovası ve çevresi, tarihi çağlardan beri yerleşmelere sahne olmasına rağmen, henüz bu yörede tam anlamıyla şehir özelliği taşıyan bir yerleşme oluşmuş değildir. Zaten ilk bakışta, yöredeki yerleşmelerin sayıca çok, fakat nüfusca küçük kırsal yerleşim ünitelerinden oluştuğu dikkati çeker. Bu ise, başta hizmet ve yatırımların güçleşmesi olmak üzere, sosyal ve ekonomik kökenli pek çok sorunu beraberinde getirmektedir. İşte bu gibi nedenlerden dolayı, öncelikle kırsal yerleşmelerin ele alınması uygun olur.

Tercan ovası ve çevresindeki kırsal yerleşmeleri, "devamlı yerleşmeler" ve "geçici yerleşmeler" olmak üzere, iki grupta incelemek mümkündür. Bu araştırmada, geçici yerleşmeler ele alınmıştır.

1 YAZICI, H., 1991, Tercan Ovası ve Çevresinin Coğrafi Etüdü. Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), ERZURUM.

2 Kasaba Yerleşmeleri, fizyonomik ve fonksiyonel açıdan köylerden farklılaşarak, şehirleşme eğilimi içerisine girmiş yerleşmelerdir.

Hatırlanacağı üzere bu grup yerleşmeler için; Köy-Altı İskân Şekilleri ⁽³⁾ Köyden Küçük Yerleşmeler ⁽⁴⁾, Eğreti Yerleşme ⁽⁵⁾, İskân Noktaları ⁽⁶⁾ ve Münferit Yerleşme ile Köy Yerleşmesi Arasında Ara Şekiller ⁽⁷⁾ gibi tanımlar yapılmıştır. Tercan ovası ve çevresinde ise bütün bu yerleşmelerin hepsine birden, "Bağlı Yerleşmeler" veya "Köyün Bağlıları" adı verilmektedir ⁽⁸⁾.

Yöredeki başlıca geçici yerleşme şekillerini; mezraa, kom ve mahalle yerleşmeleri şeklinde sıralayabiliriz. Önceleri etkin bir ekonomik faaliyet olarak sürdürülen yaylacılık, 1950'li yıllardan itibaren yavaş yavaş terkedildiğinden, bu gün yörede yayla yerleşmesi bulunmamaktadır. Dolayısıyla günümüzde yöredeki yaylacılık faaliyeti, kısır hayvanlardan oluşan köy sürülerinin çobanlar tarafından yaylalarda otlatılmasından ibarettir. Yöredeki yaylacılık faaliyet alanları daha çok Beritan ve Şavak aşiretlerine mensup göçerlere kira karşılığı kullanılmaktadır.

Tercan ovası ve çevresinde, zamanla fonksiyonlarını yitirerek yavaş yavaş ortadan kalkan bir diğer geçici yerleşme şeklini de, "değirmenler" oluşturmaktadır. Gerçekten de, kuruluşları yöredeki yerleşme tarihi ile paralelleştirilebilecek kadar eski olan bu geçici yerleşmelerin sayısı 86 kadardı. Önceleri bu yerleşmeler, bağlı oldukları köyle birlikte yakın çevresindeki köylere de hizmet verdiğinden, yıl boyunca oturlan yerler durumundaydı. Genellikle bir iskân çekirdeği ve eklentilerinden meydana gelen değirmenler, elektrifikasyonun yaygınlaşmasına paralel olarak yöredeki bazı merkezî yerleşmelerde (Tercan, Altunkent, Mercan, Çayırılı gibi) elektrik gücüyle çalışan ve nisbeten kapasiteli değirmenlerin kurulmasıyla, fonksiyonlarını yitirmeye başlamışlardır. Dolayısıyla günümüzde, bu yerleşmelerin büyük çoğunluğu terkedilmiş ve harabe durumuna gelmişlerdir.

Başlıca Geçici Yerleşme Şekilleri

1. Mezraa Yerleşmeleri: Geçici yerleşme şekillerinden biri olan mezraanın; ekilen yer, ekilip-biçilecek yer, tarla ve ekilmiş tarla gibi anlamları vardır ⁽⁹⁾. Ancak bir yerleşme coğrafyası terimi olarak mezraa; köy yerleşmeleri ile yerleşme çekirdeği (tek ev ve eklentileri) arasında bir "ara tip yerleşme" olarak kabul edil-

- 3 TUNÇDİLEK, N., 1967, Türkiye İskân Coğrafyası - Kır İskânı (Köy - Altı İskân Şekilleri). İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay. 1283, Coğrafya Enstitüsü Yayınları 49, İSTANBUL.
- 4 ÖNGÖR, S., 1975, Coğrafya Terimleri Sözlüğü, Birinci Basılış. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 143-144.
- 5 SARİBEYOĞLU, M., 1951, Aşağı Murat Bölgesinin Beşeri Coğrafyası. Ankara Üniv. D.T.C.F., Doğu Anadolu Araştırma İstasyonu Yayınları No. 1, İstanbul, s. 36-39.
- 6 YÜCEL, T., 1989, "Türkiye'de Kır Yerleşme Tipleri". Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Yaşar Önen' e Armağan, Ankara.
- 7 TANOĞLU, A., 1969, Beşeri Coğrafya - Nüfus ve Yerleşme Cilt I. İ.Ü. Yay. No. 1183, Edebiyat Fak. Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı, No. 45, İstanbul, s. 256.
- 8 YAZICI, H., 1991, A.g.e.
- 9 ALAGÖZ, C. A., 1941, "Coğrafya Terimleri Hakkında Muhtıra". Birinci Coğrafya Kongresi, Raporlar-Müzakereler-Kararlar. T.C. Maarif Vekilliği, Ankara, s. 150-157.

mektedir ⁽¹⁰⁾. Başka bir araştırmacıya göre ise mezraalar, toplu köy yerleşmelerinin çevresinde ekonomik açıdan köye bağlı, köy tarım hayatını destekleyen ve periyodik olarak nüfuslanan tarım bölgelerinde kurulmuş geçici yerleşmelerdir ⁽¹¹⁾. Ancak mezraalar, ekip biçmeye yönelik, ekme-biçme mevsimlerinde yerleşilip kışları terk edilen bir kaç konutluk geçici yerleşmeler olmayabilirler. Nitekim Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ndeki mezraalar, genel olarak hayvan yetiştirme ve ekip-biçme faaliyetlerinin başabaş sürdüğü, geçici veya devamlı yerleşmelerdir ⁽¹²⁾.

Tercan ovası ve çevresinde, mezraa yerleşmeleri çok yaygın değildir. Nitekim bugün (1985) yörede yeralan mezraa sayısı 22 kadardı. Bunlardan sadece 3'ü (Kavaklık, Hacibektaş ve Kavak mezraaları) periyodik olarak nüfuslanan geçici yerleşme, diğerleri ise, yıl boyunca oturlan devamlı yerleşmeler durumundadır. 1985 nüfus sayımı sonuçlarına göre bu mezraalarda oturan toplam nüfus miktarı 854 kadardı. Bu da aynı dönemdeki yöre nüfusunun (61346) %1,4 kadarını oluşturmaktaydı. Herbir mezraa yerleşmesine düşen ortalama nüfus miktarı ise 38 dolayındaydı. Ancak bu yerleşmelerin nüfus limitleri 9 (Viranşehir mezraası) ile 148 kişi (Kavaklı mezraası) arasında değişmekteydi (Tablo I).

Tablo 1. Tercan Ovası ve Çevresinde Yeralan Mezraa Yerleşmeleri ve Nüfusları (1985).
Table 1. The Mezraa Settlements and their population in Tercan Plain and its surroundings (1985).

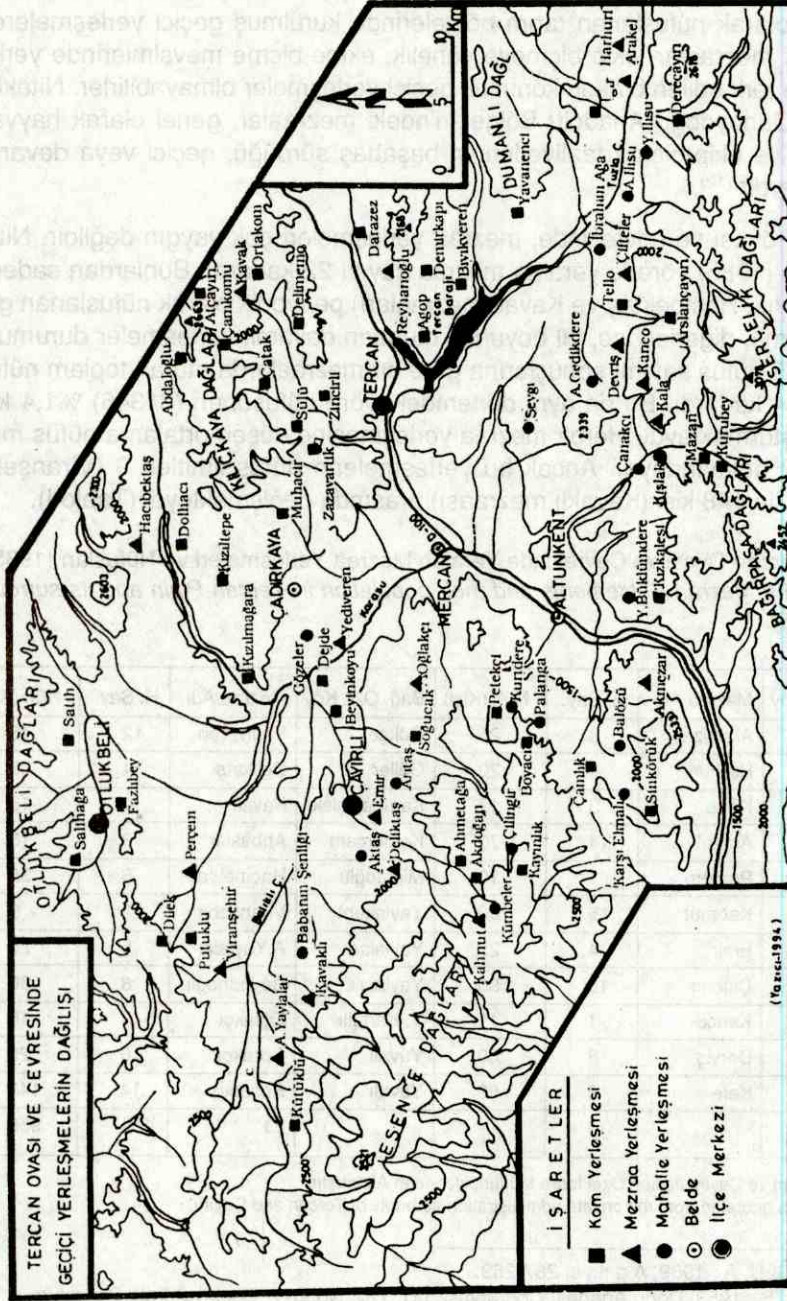
Bağ. Old. Köy	Mezraa Adı	H. Say.	Nüf. (Kişi)	Bağ. Old. Köy	Mezraa Adı	H. Say.	Nüf. (Kişi)
Balyayla	Akmezar	3	25	Gökçe	Yediveren	12	45
Başbudak	Harhuri	4	20	Göller	Deliktaş	4	23
Başbudak	Kilise	3	17	Karacakışlak	Kavak	2	15
Başbudak	Arakel	14	70	Kemerçam	Abbaslar	3	13
Cennetpınar	Perçem	1	10	Mirzaoğlu	Hacibektaş	6	35
Çayönü	Kahmut	15	80	Yaylakent	Viranşehir	2	9
Çayönü	Emir	4	25	Yaylalar	A.Yaylalar	5	25
Esenevler	Çifteler	15	80	Yaylacık	Reyhanoğlu	8	30
Gedikdere	Kanco	1	11	Y. Kartallı	Oğlakçı	3	16
Gedikdere	Derviş	8	60	Yuvalı	Çorakçı	6	29
Gedikdere	Kale	8	68	Yuvalı	Kösebey	14	148
Toplam	-	-	-	-	23	151	959

Kaynak: Tercan ve Çayırılı İlçeleri Özel İdare Müdürlüklerinden Alınmıştır.
Reference: It is quoted from the private administration authority of Tercan and Çayırılı.

10 TANOĞLU, A., 1969, A.g.e., s. 267-269.

11 ERİNÇ, S., 1953, Doğu Anadolu Coğrafyası, İ.Ü. Yay. No. 572, Edebiyat Fak. Coğrafya Enstitüsü Yay. No. 15, İstanbul, s. 38.

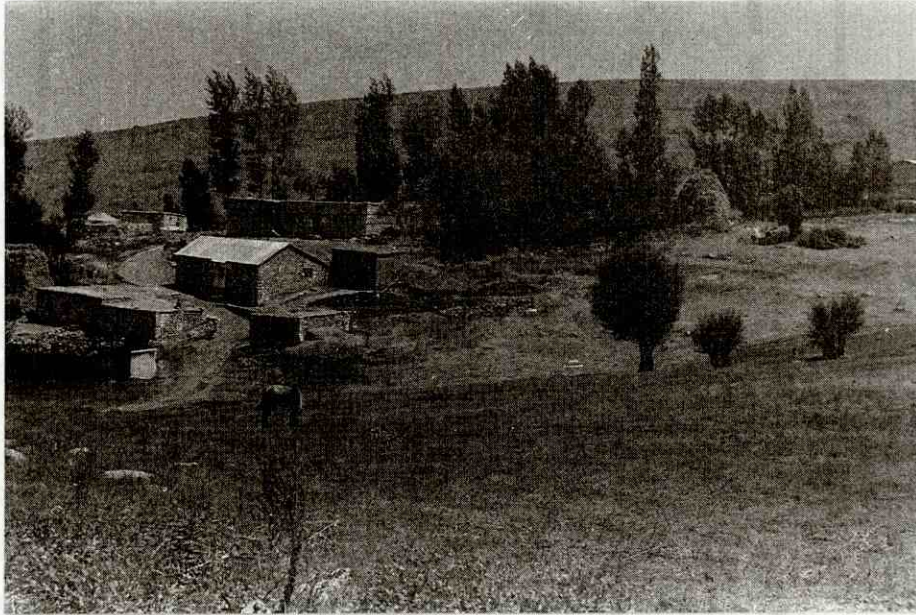
12 DOĞANAY, H., 1994, Türkiye Beşeri Coğrafyası, Gazi Büro Kitabevi, Ankara, s. 279-284.

Şekil 2. Tercan Ovası ve Çevresinde Geçici Yerleşmelerin Dağılışı.
Figure 2. The Distribution of the Temporary Settlements in Tercan Plain and Its Surroundings.

Yöredeki mezraa yerleşmelerinin coğrafi dağılışı ve kuruluş yerleri gözden geçirildiğinde, bu yerleşmelerin, köy yerleşim merkezlerinin biraz uzağında ve oldukça küçük tarımsal ekonomik faaliyet sahaları içinde yer aldıkları dikkati çeker (Şekil 2). Bu ise daha çok yeryüzü şekilleri ile ilgilidir. Çünkü hatırlanacağı üzere, geçim sahasının büyüklüğü; yerleşme tipleri ve onların nüfus büyüklüklerini belirleyen en önemli faktördür. Nitekim, oldukça yüksek bir tarım potansiyeline sahip olan Tercan ovasında, kalabalık nüfuslu yerleşme merkezleri bulunurken, arazinin engebelendiği, tarım alanlarının parçalanarak küçük ünitelere ayrıldığı dağlık kesimlerde; az nüfuslu veya geçici yerleşmeler yer almaktadır.

Tercan ovası ve çevresinde mezraa yerleşmeleri, genellikle su kaynakları yakınında ve ekme-biçme şeklindeki tarımsal faaliyetlere nisbeten elverişli olan yörelerde kurulmuşlardır. Bu yöreler çoğu kez köylerin yerleşme sahasından, belirgin veya az belirgin bir reliefle ayrılmış, başka ekonomik yararlanma bölgeleri olma özelliğine sahiptirler. Ancak yöredeki mezraa yerleşmeleri bağlı oldukları köylerin hemen yakınında bulunabildikleri gibi (Çifteler, Akmezar, Yediveren, Emir, Çanakçı, Kösebey vs.), bazı doğal engellerle (yüksek plato veya tepeler) birbirlerinden tamamen soyutlanmış (Harhuri, Kilise, Kavaklı, Perçem vb.) halde de olabilmektedirler (Fotoğraf 1). Yöredeki mezraaların çoğu, bağlı oldukları köylerden daha yüksek bir konumda yer almakta, ancak Emir, Perçem, Harhuri, Kilise, Çanakçı ve Kösebey mezraaları bu özelliğin bir istisnasını oluşturmaktadır.

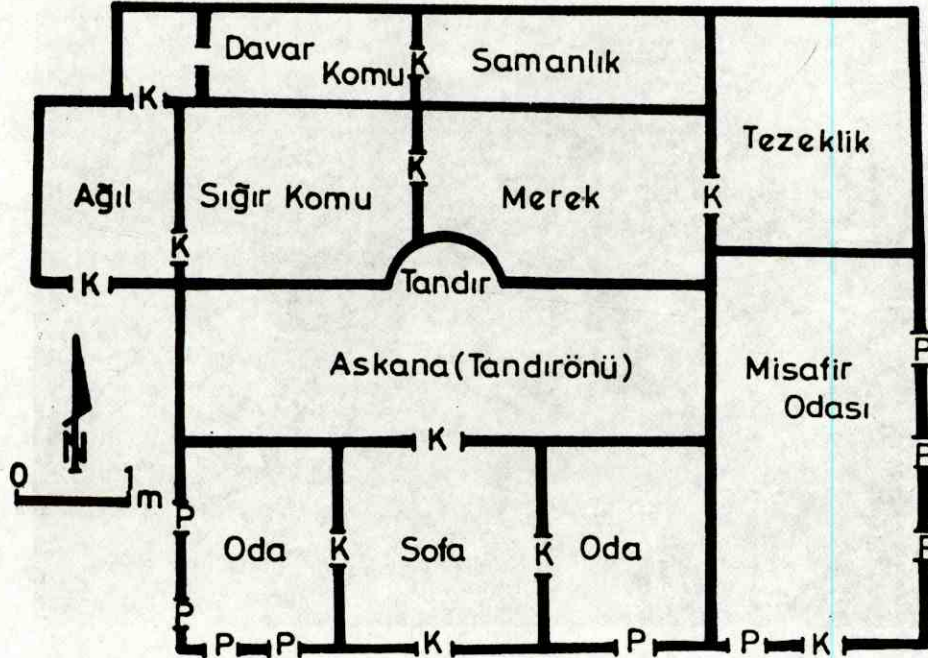

Fotoğraf 1. Gökçe Köyü'ne Bağlı Yediveren Mezraası.
Photo 1. Yediveren Mezraa of Gökçe Village.

Yöredeki mezraa yerleşmelerinde genel olarak, hayvan yetiştirme ve ekip-biçme faaliyetlerinin başabaş yürütüldüğü dikkati çeker. Ekip-biçme faaliyetlerinde buğday ve arpa tarımı ile çayır yetiştiriciliği önem taşır. Ayrıca, meskenlerin yakınında yeralan, etrafı çalı ve çitlerle çevrilmiş küçük bahçelerde; kabak, fasulye, soğan, lahana ve patates gibi sebzeler de az miktarda yetiştirilmektedir. Görüldüğü üzere yöredeki mezraa yerleşmeleri, zaman içerisinde önemli ölçüde fonksiyon değişimine uğramışlardır.

Tercan ovası ve çevresindeki mezraa yerleşmelerinde mülkiyet sistemi, köylerdekinden pek farklı değildir. Bu yerleşmelerde de tarım arazileri parsellere ayrılmıştır ve bu mülkler genellikle sahipleri tarafından işletilmekte, bazen de kiraya verilmektedir. Tarım arazisi az olan veya hiç bulunmayan aileler, varlıklı ailelerin topraklarını ortaklık yöntemiyle işletmektedirler. Mezraalardaki mülkler genellikle küçük yüzölçümlü ve parçalıdır. Ancak Perçem, Oğlakçı, Kanço ve Viranşehir mezraalarındaki ailelerin herbirinin 500-600 dönüm kadar arazileri vardır.

Mezraa yerleşmelerinin büyük çoğunluğunda konutlar, yerleşik evler şeklindedir. Konut planlarının, ekonomik faaliyetlere göre şekillendiği dikkati çeker. Konutlarda genellikle ahır, kom, merek, samanlık, tandır ve tezeklik gibi eklentiler bulunmaktadır. Bütün bu eklentiler bazı konutlarda aynı çatı altında yeraldığından, bunları konutların bölümleri olarak ta kabul etmek mümkündür (Şekil 3).

Şekil 3. Yediveren Mezraası'nda Bir Konut Planı.

Figure 3. A housing plan in Yediveren Mezraa.

Mezraa konutlarının aileye ait bölümleri genellikle tek odalıdır. Bu odalar içinde ocaklık, yatak sekisi (yatakları nemden korumak için) ve raf gibi unsurlar bulunmaktadır. Ancak mezraalarda, planları köy konutlarına benzeyen ve insan barınımı için birkaç odanın ayrıldığı konutlar da vardır.

Yapı gereçleri bakımından mezraa konutları büyük oranda çevreye bağımlılık gösterirler. Genellikle işlenmemiş bazalt ve kalker bloklarıyla inşa edilmiş olan konut duvarlarının yüksekliği 2-2,5 m., kalınlığı ise 80-100 cm. arasında değişmektedir. Çağdaş yapı gereçlerinin kullanımı ise oldukça sınırlıdır. Konutlar, kış şartlarının soğuk etkisini azaltmak için toprağın içine yarı gömük ve basık çatılı olarak inşa edilmişlerdir. Pencerelerin genişliği 100 cm. yi geçmeyecek büyüklükte olup, özellikle kışın dışardan naylon bir örtüyle kapatılmaktadır. Mezraa konutlarının tamamına yakını tek katlı ve düz toprak çatılıdır.

Bilindiği üzere geçici yerleşme şekilleri zamanla büyüyerek muhtarlık statüsü kazanıp köy yerleşim birimi haline gelebilirler. Bu özelliği yörede de görmek mümkündür. Nitekim 1950'li yıllardaki idari değişikliğe kadar Çalkışla, Çukuryurt, Küllüce, Çatakdere, Kızılca, Küçükağa, Tepebaşı, Yalınkaş, Pınarlı, Yastık, Saygılı, Sırataş, Tosunlar ve Yürekli gibi çok sayıdaki köy, mezraa yerleşmesi durumundaydı. O halde zamanla yöredeki köy yerleşme sayılarının artmasında en önemli etkenlerden biri de mezraa yerleşmeleridir.

2. Kom Yerleşmeleri: Ülkemizin özellikle doğu bölgelerinde yaygın olan ve ekonomik fonksiyonu büyük ölçüde hayvancılığa dayanan geçici kır yerleşmelerinden birini de kom yerleşmeleri oluşturmaktadır. Kom sözcüğü ağıl, yayla evi, bir kimseye ait küçük yerleşim yeri, köy ve çiftlik gibi anlamlara gelmektedir (13).

Araştırmacılar komu değişik şekillerde tanımlamışlardır. Örneğin, Alagöz'e göre kom; "hayvan besleme çiftliği" (14), Sarıbeyoğlu'na göre, "köy dışında darvarı koymak için yapılmış bir veya birkaç ağıl ile çoban kulübesinden ibaret bir geçici yerleşme şekli" (15), Erinc'e göre ise, "bir kaç ailenin gözetiminde geniş ölçüde hayvan beslenen, az miktarda da tarım yapılan bir yerleşme" (16)'dir. Özey'in, Dumlu ve çevresinde yaptığı araştırmada ise komların; "temel iktisadi faaliyetin hayvancılığa dayandığı kır altı yerleşme şekilleri" oldukları ortaya konulmuştur (17).

Tercan ovası ve çevresinde kom yerleşmeleri oldukça yaygındır. Nitekim 1985 yılı itibariyle yörede 47 kadar kom yerleşmesi bulunuyordu. Bu yerleşmelerde aynı yıl yaklaşık 2565 kişi yaşamaktaydı. Bu da yöre toplam nüfusunun

13 Türkçe sözlük, 2. Cilt (K-2), 1988, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu, Ankara, s. 889.

14 ALAGÖZ, C. A., 1941, a.g. tebliğ, s. 156.

15 SARIBEYOĞLU, M., 1951, a.g.e., s. 37-38.

16 ERİNÇ, S., 1953, a.g.e., s. 38.

17 ÖZEY, R., 1987, Dumlu Çevresinde Kom Yerleşmeleri, Türk Dünyası Araştırmaları. Sayı 49, İstanbul.

%4,1 kadarını oluşturuyordu. Herbir kom yerleşmesinde yaşayan ortalama nüfus miktarı ise 55 kişi kadardı. Ancak tabloda da görüldüğü gibi, kom yerleşmelerinin mutlak nüfusları 3 kişi (Delimemo komu) ile 350 kişi (Kızılmağara komu) arasında değişmekteydi (Tablo 2).

Yöredeki diğer geçici yerleşmelere göre komlar, bağlı oldukları yerleşmelerden nisbeten uzakta (bu 30 uzaklık 10 km.yi geçebilmektedir) ve daha yüksek konumlarda yer almaktadırlar. Ancak bu durumun istisnaları da vardır. Örneğin,

Tablo 2. Tercan Ovası ve Çevresinde Yeralan Kom Yerleşmeleri ve Nüfusları (1985).
Table 2. The Kom settlements and their population in Tercan Plain and its surroundings.

Bağ. Old. Yeri.	Kom Yeri. Adı	H. Say.	Nüfus	Bağ. Old. Yeri.	Kom Yeri. Adı	H. Say.	Nüfus
Aktaş	Zazavartik	1	3	Yastık	Kurubey	6	18
Aktaş	Zincirli	1	5	Yastık	Mazan	2	9
Aktaş	Sülü	1	5	Çadirkaya	Muhacir	30	200
Beğendik	Kilise	3	17	Çadirkaya	Dejde	15	100
Beşbudak	Sağır	7	26	Çadirkaya	Kızılmağara	45	350
Beykonak	Çatak	1	8	Çadirkaya	Dolhacı	25	175
Çalkışla	Bıyıkveren	11	49	Çadirkaya	Kızıltepe	20	100
Çalkışla	Almeyik	22	120	Bulmuş	Balabanlı	20	350
Çalkışla	Agop	15	106	Bulmuş	Boyacı	10	175
Daritepe	Demirkapı	6	35	Bulmuş	Petekçi	12	100
Doluca	Ortakom	3	18	Büyükayla	Ahmetağa	10	120
Doluca	Atçayırı	4	25	Büyükayla	Kayınlık	9	70
Esenevler	Yeniköy	20	85	Büyükayla	Akdoğan	8	75
Elmalı	Çamlık	6	35	Büyükayla	Derekli	2	42
Elmalı	Sinkörük	2	18	Çaykent	Beyinkomu	30	35
Fındıklı	Yavanenci	3	25	Esendoruk	Kütüklü	2	45
Gedikdere	Aslançayırı	4	144	Pınarlı	Soğucak	4	12
Hacı Bayram	Delimemo	20	3	Sarıgüney	Putuklu	2	35
İlisu	Dereçayırı	6	45	Yazıkaya	Dilek	5	30
Karaçakışlak	Abdaloğlu	2	20	Otlukbeli	Fazlıbey	5	25
Kemerçam	Kızkalesi	4	16	Otlukbeli	Mollamehmet	5	30
Sağlıca	Tello	5	35	Otlukbeli	Salihağa	6	25
Yaylacık	Darazez	13	40	Söğütlü	Satih	9	78
Yamanlar	Çamkomu	1	8				
Toplam	-	-	-	-	47	424	2565

Kaynak: Veriler, Tercan ve Çayırılı Özel İdare Müdürlüklerinden alınmıştır.

Reference: Data is quoted from the private administration authority of Tercan and Çayırılı.

Dejde, Kızıllağara, Boyacı ve Beyinkomu gibi bazı kom yerleşmeleri, idari yönden bağlı oldukları yerleşmeler ile aynı seviyede veya daha alt seviyelerde kurulmuşlardır (Fotoğraf 2). Akdoğan, Oğlakçı, Hacıbektaş ve Beyinkomu hariç tutulursa, yöredeki diğer komlar yıl boyunca oturulan daimi yerleşmeler halini almışlardır. Hatta Almeyik, Yeniköy, Muhacir, Kızıllağara, Dolhacı ve Kızıltepe gibi kom yerleşmeleri, gerek hane sayısı bakımından, gerekse barındırdıkları nüfus miktarları açısından yöredeki bazı köyleri geride bırakmışlardır.

Tercan ovası ve çevresinde yer alan çok sayıdaki kom yerleşmesinin ortaya çıkışını hazırlayan en önemli etken, kanaatimizce, yeryüzü şekilleridir. Çünkü bu yerleşmeler reliefin parçalanmasıyla ortaya çıkan daha dar alanlı ekonomik faaliyet sahaları içerisinde yer almaktadırlar.

Bu nedenle idari bağlılık dışında, köylerden büyük ölçüde soyutlanmış olan bu yerleşmeler, ayrı birer, hayat sahası görünümü kazanmışlardır. Dolayısıyla yöredeki komları, köy ekonomisini destekleyip tamamlayan yerleşme şekilleri olarak düşünmek doğru olmaz.

Yöredeki kom yerleşmelerinde ortalama aile büyüklüğü 6 kişi kadar olmasına karşılık, bu değer bazı komlarda (Kızıllağara komu, 7,7 kişi, Balabanlı komu 12 kişi, Satih komu 8,6 kişi, Çam komu 8 kişi) yöre ortalamasının (7,1) çok üstüne çıkmaktadır. Bu ise daha çok komların ekonomik faaliyet sahaları-

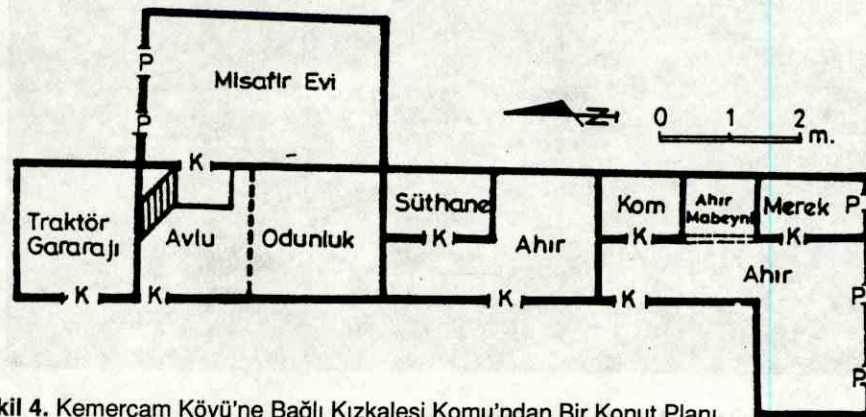

Fotoğraf 2. Otlukbeli Mollamehmet Komu.
Photo 2. The Kom of Otlukbeli Mollamehmet.

nın geniş veya dar olmasıyla ilgilidir. Kom yerleşmelerinde oturanlar genellikle birbirlerinin akrabalarıdır. Yani bu yerleşmeler daha çok, aynı sülaleye mensup ailelerden oluşmaktadır. Dolayısıyla sülaledeki en saygın veya güçlü kişinin adı yerleşmelerle adeta özdeşleşmiş ve onlara ad olmuştur. Nitekim Delimemo, Abdaloğlu, Kurubey, Agop, Sülü, Dolhacı, Balabanlı, Boyacı, Ahmetağa, Mollamehmet ve Salihağa gibi şahıs adlarıyla anılan kom yerleşmeleri bunun en güzel örneklerini oluşturur.

Komlarda hakim ekonomik faaliyet hayvancılık olmasına rağmen, bu faaliyet kolunda henüz enstansiteden (modern ahırlar, iyi cins hayvanlar, suni yemler vs.) söz etmek mümkün değildir. Bu nedenle elde edilen tereyağı, peynir, yoğurt vs. gibi hayvansal ürünler tamamen geleneksel yöntemlerle gerçekleştirilmektedir. Bu durumda yöredeki komları, diğer bazı yörelerdeki gibi "modern hayvan çiftlikleri" şeklinde düşünmek imkansızdır.

Daha çok metamorfik kalker, bazalt ve kumtaşı gibi kayaların inşa malzemesi olarak kullanıldığı kom yerleşmesi meskenlerinde, iç bölümler ve eklentiler, hakim ekonomik faaliyet olan hayvancılığa göre düzenlenmiştir. Bu meskenlerde ailenin barındığı oturma bölümünün hemen bitişiğinde kom, ahır, ağıl, danalık ve kuzluk gibi eklentiler bulunmaktadır (Şekil 4). Sert ve uzun geçen kış şartları dolayısıyla meskenlerin bütün bölüm ve eklentileri aynı çatı altında toplanmıştır. Hatta hem kış şartları ve hem de akrabalık bağları, farklı ailelere ait meskenlerin de birbirine oldukça yakın inşa edilmesine neden olmuştur. Dolayısıyla kom yerleşmelerinde genellikle toplu doku göze çarpar. Yöredeki kom yerleşmelerinin büyük çoğunluğu devamlı yerleşmeler durumunda olup, su, elektrik ve yol gibi sorunları önemli ölçüde çözümlenmiş olduğundan, bu yerleşmelerdeki yaşam gibi sorunları önemli ölçüde çözümlenmiş olduğundan, bu yerleşmelerdeki yaşam şartlarının, köylerdekinden pek farkı kalmamıştır. Kom meskenleri genellikle düz toprak çatıya sahiptirler. Ancak son yıllarda örtü malzemesi ola-

Şekil 4. Kemerçam Köyü'ne Bağlı Kızkalesi Komu'ndan Bir Konut Planı.
Figure 4. A housing plan in Kızkalesi Kom of Kemerçam Village.

rak galvanize sacın da kullanılmaya başladığı dikkati çekmektedir. Bu yerleşmelerde hayvancılığa bağlı olarak yürütülen en önemli uğraş, çayır yetiştiriciliği olduğundan, meskenlerin düz toprak çatıları üzerine ot balyaları depo edilerek büyük yığınlar oluşturulmaktadır. Bunlara yörede "Loda veya taya" denilmektedir. İşte bu özellik düz toprak çatıların önemini artırmaktadır. Kom yerleşmeleri genellikle vadi içlerinde veya yamaçlarda yeraldıklarından, meskenlerin bir yanı daima toprağa yarı gömülmüş halde inşa edilmişlerdir. Tabi bunda kış şartlarının da etkisi vardır.

Diğer geçici yerleşmeler gibi komlar da zamanla büyüyerek köy statüsü kazanabilmektedir. Nitekim yörede yakın geçmişte kom yerleşmesi olupta, günümüzde muhtarlık yönetim birimi haline gelen köyler vardır. Bu gruba örnek olarak Akyurt, Boybeyi, Çayönü, Yeşilbük, Doluca Bozağa, Karahüseyin, Mazlu mağa, Ördekhacı, Gafurefendi, Hacıbayram, Topalhasan köyleri gösterilebilir. Buna karşılık nüfus göçü nedeniyle nüfusunun azalması sonucu tamamen terkedilerek ortadan kalkan kom yerleşmeleri de vardır. Örneğin 1957 basımlı 1/100.000 ölçekli topoğrafya haritasında kom yerleşmesi olarak gösterilen pek çok yerleşme, terkedildikleri için günümüze erişememişlerdir.

Sonuç olarak Tercan ovası ve çevresindeki komlar, aynen mezraalarda olduğu gibi, köyün geçim sahası dışında ve köy kurmaya yeterli gelmeyecek kadar küçük, ancak ekonomik potansiyeli nisbeten yüksek alanlar içerisinde gelişme göstermiş geçici yerleşme şekilleridir. Bu iki yerleşme şekli arasında varolan farklardan biri, komların mezraalara göre daha küçük yüzölçümlü ve geçim kaynakları biraz daha sınırlı alanlar içinde yeralmış olmalarıdır. Bir diğer fark ise yöredeki mezraalarda hayvancılık ve ekme-biçme faaliyetlerinin başabaş veya birlikte yürütülmesine karşılık, komlarda temel geçim kaynağının hemen tamamen hayvancılık ekonomisine dayanıyor olmasıdır. Ancak, Tercan ovasının çok yakınındaki elverişli ortamlarda kurulmuş olan Dejde, Kızılmağara, Muhacir, Balabanlı ve Beyin komu gibi kom yerleşmelerinde ise aynen mezraalarda olduğu gibi ekip-biçme faaliyetleri de en az hayvancılık kadar önem taşımaktadır.

3. Mahalle Yerleşmeleri: Geçici kır yerleşmelerinin karakteristik bir örneğini de mahalle yerleşmeleri oluşturur. Mahalleler, yerleşme çekirdekleri veya gruplarının belli bir yerde toplanmasıyla oluşmuş, ancak idari anlamda henüz köy olma özelliği kazanmamış yerleşme şekilleridir. Tunçdilek'e göre mahalle, "aralarında akrabalık bağı bulunsun veya bulunmasın, birbirleriyle sosyo-ekonomik bağlar kurarak karşılıklı dayanışma sistemine ulaşmış kimselerin, birbirlerinden uzakta veya yakında kurmuş oldukları meskenler topluluğudur" (18). Yücel'e göre ise "köylerde ikamet eden çiftçi-çobanlardan bir bölümünün, ayrı adlar verdikleri veya eski isimlerini kullandıkları damlara yerleşmesiyle doğmuş iskan şekilleridir" (19).

18 TUNÇDİLEK, N., 1967, a.g.e., s. 108.

19 YÜCEL, T., 1989, a.g.e., s. 69.

Tercan ovası ve çevresindeki mahalle yerleşmeleri, daha çok Tunçdilek'in tanımına uymaktadır. 1985 yılı itibariyle yörede 17 kadar mahalle yerleşmesi bulunmakta ve bunlarda yaklaşık 1692 kişi yaşamaktaydı (Tablo 3).

Tablo 3. Tercan Ovası ve Çevresinde Yeralan Mahalle Yerleşmeleri.

Table 3. The district settlements in Tercan Plain and its surrounding.

Bağ. Bul. Köy.	Mah. Adı	H. Say.	Nüfus	Bağ. Bul. Köy.	Mah. Adı	H. Say.	Nüfus
Büklümdere	Y. Büklümdere	8	35	Yalınkaş	Sevgi	6	28
Balyayla	Balözü	49	223	Bulmuş	Kurtdere	9	65
Esenevler	İbrahimağa	11	50	Bulmuş	Palanga	15	150
Elmalı	Karşı Elmalı	6	35	Çilligöl	Artaş	18	139
Gedikdere	A. Gedikdere	15	91	Göller	Aktaş	6	50
Ilisu	Aşağı Ilisu	12	90	Büyükayla	Kümbeler	7	48
Ilisu	Yukarı Ilisu	10	80	Tosunlar	Çilingir	3	13
Çadirkaya	Gözeler	80	450	Ozanlı	Babanınşenliği	5	40
Hastarda	Kavaklı	10	105				
Toplam	-	-	-	-	17	270	1692

Kaynak: Veriler Tercan ve Çayırılı İlçeleri Özel İdare Müdürlüklerinden Alınmıştır.

Reference: Data is quoted from the private administration authority of Tercan and Çayırılı.

Tabloda da görüldüğü üzere mahalle yerleşmelerinin nüfusları 13 ile 450 kişi arasında değişmektedir. O halde bu yerleşmeler, hem nüfus miktarı ve hem de hane sayısı bakımından diğer geçici yerleşmelere göre daha büyüktürler. Mahalle yerleşmelerinin bir başka ayırıcı özelliği de, idari açıdan bağlı oldukları köy yerleşmelerine daha yakın mesafelerde kurulmuş olmalarıdır. Bu ise köy ve mahalle insanları arasındaki ilişkilerin artmasına neden olmuş, dolayısıyla mahalle yerleşmelerinde, diğerlerine göre sosyal hayat biraz daha gelişmiştir. İşte bu gibi özelliklerden dolayı mahalle yerleşmelerinin, geçici yerleşmelerle köy yerleşmeleri arasında bir geçiş tipi oluşturduğu söylenebilir.

Mahalle yerleşmelerinin ortaya çıkışı ve coğrafi dağılımlarında; yeryüzü şekilleri, iklim şartları ve su kaynakları gibi fiziki coğrafya şartları ile ulaşım, mülkiyet durumu, akrabalık ilişkileri ve tarihi olaylar gibi beşerî faktörler rol oynamıştır. Yeryüzü şekillerinin oldukça parçalı ve su kaynaklarının nisbeten kıt olduğu konumlarda kurulmuş olan köyler, genellikle birkaç mahalleden oluşmaktadır (Örneğin Bulmuş köyü). Yöredeki mahalle tipli bu köyleri, özellikle Marmara bölgesinde yaygın olarak bulunan "divan" yerleşmelerine benzetmek mümkündür.

Tercan ovası ve çevresinde bazı köylerin birkaç mahalle yerleşmesine ayrıl-

masında, birtakım tarihi faktörlerinde rolü olmuştur. Örneğin, savaş, işgal ve isyan dönemlerinde savunmaya en elverişli konumlarda kurulmuş olan köyler (ki buralar genellikle dağlık alanlardır), güvenlik sorununun ortadan kalkmasına paralel olarak daha alçak seviyelere, yani ova kesimine doğru yer değiştirmeye başlamışlardır. Ancak bu şekildeki yer değiştirmeye, tüm köy halkı katılmadığından sözü edilen köyler ikiye bölünmüşlerdir. Nitekim bazı köy adlarının başında bulunan Aşağı, Yukarı ve Karşı gibi sıfıtlar, bu tür yer değiştirmelerin önemli birer işareti sayılabilir.

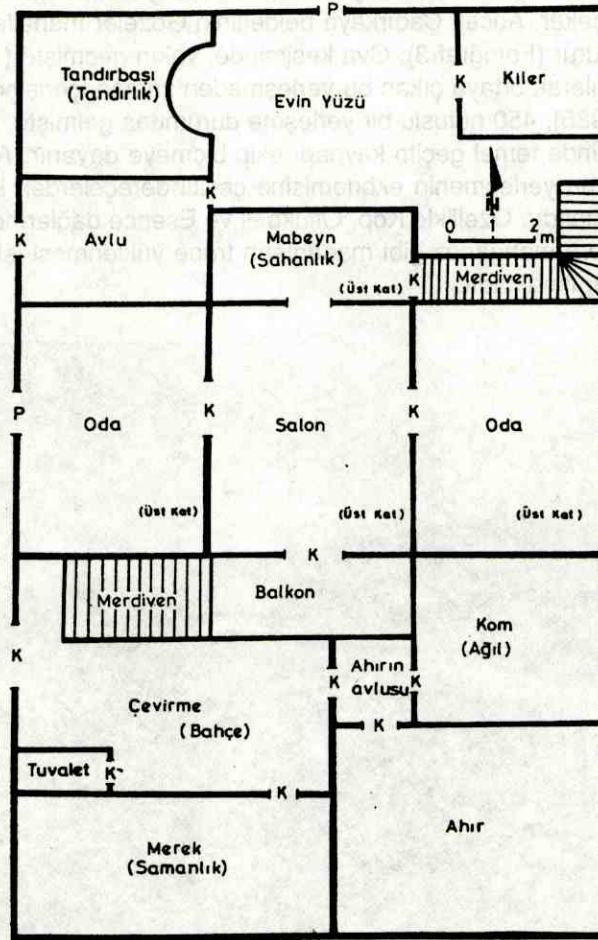
Yöredeki mahalle yerleşmeleri, hemen tamamen ova ile çevredeki dağlar arasında yer alan etek düzlüklerinde (1500 m.-1750 m. ler arasındaki yükselti kuşağı) bulunmaktadır. Bu konum özelliğinden dolayı mahalle yerleşmelerinde; ekip-biçme ve hayvancılık faaliyetlerinin birlikte yürütüldüğü bir ekonomik faaliyet dikkati çeker. Ancak Çadirkaya beldesinin Gözeler mahallesi bunun bir istisnasını oluşturur (Fotoğraf 3). Ova kesiminde, yakın geçmişte (1936) demiryolu istasyonu olarak ortaya çıkan bu yerleşmeden zaman içerisinde hızla gelişerek bugün (1985), 450 nüfuslu bir yerleşme durumuna gelmiştir. Gözeler mahalle yerleşmesinde temel geçim kaynağı ekip-biçmeye dayanır. Ancak ulaşım sektörünün de, bu yerleşmenin ekonomisine çeşitli derecelerden katkısının olduğu unutulmamalıdır. Özellikle Kop, Otlukbeli ve Esence dağlarından çıkarılan krom, manyezit ve manganez gibi madenlerin trene yüklenmesi işlemi Gözeler istasyonunda yapılmaktadır.

Fotoğraf 3. Bulmuş Köyü'nün Palanga Mahallesi.
Photo 3. Palanga District of Bulmuş Village.

Ayrıca Muhacir, Düzce, Kızıllağara, Dolhacı ve Kızıltepe gibi yerleşme üniteleri her ne kadar Çadirkaya beldesinin mahallesi durumunda iseler de, gerçekte bu yerleşmeler, esas yerleşme merkezinden oldukça uzaktadırlar (Doluca ve Kızıllağara yerleşim ünitelerinin Çadirkaya'ya uzaklığı 9 km. kadardır) Ayrıca, gerek ortaya çıkış nedenleri, gerekse sosyal ve ekonomik yapıları bakımından bu yerleşmeler, birer kom yerleşmesi özelliği taşımaktadırlar.

Mahalle yerleşmelerinin meskenleri, yapısal ve fonksiyonel açıdan köy meskenlerine benzerlik gösterirler (Şekil 5). Yapı inşa malzemeleri yönünden diğer geçici yerleşmelere oranla, çevreye olan bağımlılık azalmıştır. Özellikle son yıllarda inşa edilen meskenlerde briket, tuğla, çimento harcı ve galvanize sac gibi çağdaş yapı gereçlerinin de kullanıldığı dikkati çekmektedir.

Şekil 5. Palanga Mahallesi'nde Bir Konutun Planı.
Figure 5. A building plan in Palanga District.

Diğer bütün geçici yerleşmelerde olduğu gibi, mahalle yerleşmeleri de zamanla köye dönüşebilmektedirler. Bu konuda Aşağı Kartallı, Yukarı Kartallı, Cennetpınar (Aşağıtolos), Yazıkaya (Yukarıtolos), Oğultaşı (Büyüksevkar), Tosunlar (Küçüksevkar), Aşağı Çamurdere, Yukarı Çamurdere köyleri en karakteristik örnekleri oluşturur.

Sonuç

Tercan ovası ve çevresinde, münferit yerleşmelerden kasaba yerleşmelerine kadar çok sayıda yerleşme ünitesi ortaya çıkmıştır. Bunların sayısı zaman içerisinde oldukça değişiklikler göstermiştir. Örneğin, bir yandan köy yerleşmelerinin

sayısı artarken, diğer yandan bazı köyler nüfusa büyüyerek belde statüsüne kavuşmuş, buna karşılık "geçici yerleşmeler" olarak tanımlanan yerleşme ünitelerinin sayısı (1950'li yılların sonunda 110 kadarken, 1985'te 86'ya düşmüştür) önemli ölçüde azalmıştır.

Ayrıca, başlangıçta geçici olarak yerleşilen bu yerleşmelerin büyük çoğunluğu, günümüzde daimi yerleşmelere dönüşmüşlerdir. Dolayısıyla teorik olarak köy yerleşim alanı içerisinde düşünülmelerine rağmen, bu yerleşmelerin herbirine ayrı ayrı elektrik, su, yol ve okul gibi altyapı hizmetlerinin götürülmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Ancak sözkonusu yerleşmelerin küçük, dağınık ve sayıca çok olmaları, hizmet götürmede maliyetleri artırdığı gibi, gecikmelere de neden olmaktadır. Nitekim bu gün yöredeki geçici yerleşmelerden ancak 15 kadarında ilkokul bulunmakta, bu da nüfusta okuma-yazma oranının düşük olmasına yolaçmaktadır. Yine kar yağışları nedeniyle yollarının kapanması sonucu bu yerleşmelerin, çevreleri ile olan bağlantıları tamamen kesilebilmektedir. Bu ise sağlık, güvenlik ve eğitim hizmetlerinin aksamasına, sosyo-kültürel ve ekonomik ilişkilerin zayıflamasına neden olmaktadır.

Kanaatimizce bu tür sorunların en rasyonel çözümü, yörede geçici yerleşmelere göre merkezilik özelliği taşıyan konumlarda yeni yerleşmeler oluşturularak; kom, mezraa ve mahalle yerleşmelerindeki nüfusun, buralara yerleştirilmesi şeklinde olacaktır.

Son olarak; ülkemizin çeşitli kesimlerinde yeralan bu grup yerleşmelerin, farklı araştırmacılar tarafından "köyaltı, köyden küçük, iğreti veya geçici yerleşme" gibi adlarla ele alınmış olması, bir "tanımlama" sorunu olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü sözü edilen yerleşmelerin özellikleri, coğrafi bölgelere göre önemli değişiklikler göstermektedir. Dolayısıyla bu yerleşmelerin tümünü tek bir tanımla ifade etmek güçtür. Bu nedenle Tercan ovası ve çevresinde yaygın olarak kullanılan "bağlı yerleşmeler", kavramının da bu tanımlar içerisine dahil edilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Yararlanılan Kaynaklar

- Alagöz, C. A., 1941, Coğrafya Terimleri Hakkında Muhtıra. Birinci Coğrafya Kongresi, Raporlar-Müzakereler-Kararlar, T.C. Maarif Vekilliği, Ankara.
- Doğanay, H., 1994, Türkiye Beşerî Coğrafyası. Gazi Büro Kitabevi, Ankara.
- Erinç, S., 1953, Doğu Anadolu Coğrafyası. İ.Ü. Yayın No. 572, Edebiyat Fak. Coğrafya Enst. Yayın No. 15, İstanbul.
- Göney, S., 1977, Türkiye'deki Bir Eğreti Kır Yerleşme Şekli Hakkında Bazı Yeni Müşahedeler. İ.Ü. Coğrafya Enst. Der. Sayı. 20-21, İstanbul.
- Karaboran, H. H., 1985, İki Eğreti Yerleşme Şekli: Banı ve Pey. Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 39, İstanbul.
- Öngör, S., 1975, Coğrafya Terimleri Sözlüğü, I. Basılış Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Özey, R., 1987, Dumlu Çevresinde Kom Yerleşmeleri. Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 49, İstanbul.
- Sarıbeyoğlu, M., 1951, Aşağı Murat Bölgesi'nin Beşerî Coğrafyası. A.Ü. D.T.C.F. Doğu Anadolu Araştırmaları, Yayın No. 1, İstanbul.
- Tanoğlu, A., 1966, Nüfus ve Yerleşme. İ.Ü. Yayın No. 1183, Edebiyat Fak. Yayın No. 45, İstanbul.
- Tunçdilek, N., 1967, Türkiye İskân Coğrafyası - Kır İskânı (Köy-Altı İskân Şekilleri). İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay. No. 1283, Coğrafya Enst. Yay. No. 49, İstanbul.
- Türkçe Sözlük, II. Cilt (K-Z), 1988, Atatürk Dil ve Tarih Kurumu, Ankara.
- Yazıcı, H., 1991, Tercan Ovası ve Çevresinin Coğrafi Etüdü. Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Yücel, T., 1988, Türkiye'de Kır Yerleşme Tipleri. Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Yaşar Önen'e Armağan, Ankara.